

УДК 304

ВІКТОР БУРЛАЧУК,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАН України, Київ

Привид свободи. Доля демократичних інститутів в Україні

Анотація

Створені за роки державної незалежності України такі інститути демократичного суспільства, як парламент, загальне виборче право, поділ гілок влади, демократична Конституція, багатопартійна система, численні громадські організації, недержавні засоби масової інформації тощо, не знаходять підтримки серед переважної маси населення України. Виникає суперечність між наявними демократичними інститутами і соціально-психологічними чинниками, що змушують людей відкидати їх, вочевидь через їхнє формальне єство. Демократичні інститути мають суто зовнішній, декоративний характер і не є вкоріненими в соціально-психологічній структурі суспільства.

Ключові слова: *культурний код, дискурс, соціальний інститут, довіра, авторитет*

ВІКТОР БУРЛАЧУК,

доктор социологических наук, ведущий научный сотрудник отдела социологии культуры и массовых коммуникаций Института социологии НАН Украины, Киев

Призрак свободы. Судьба демократических институтов в Украине

Аннотация

Созданные за годы государственной независимости Украины такие институты демократического общества, как парламент, всеобщее избирательное право, разделение ветвей власти, демократическая Конституция, многопартийная система, многочисленные общественные организации, негосударственные средства массовой информации, не находят поддержки среди основной массы населения Украины. Возникает противоречие между имеющимися демократическими институтами и социально-психологическими факторами, которые заставляют людей отвергать их, очевидно, в силу их формальной природы. Демократические институты имеют чисто внешний, декоративный характер и не являются укоренившимися в социально-психологической структуре общества.

Ключевые слова: культурный код, дискурс, социальный институт, доверие, авторитет

VIKTOR BURLACHUK,

Doctor of Sciences in Sociology, Leading Research fellow at the Department of Culture and Mass Communication, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

The Ghost of Freedom. The Fate of Democratic Institutions in Ukraine

Abstract

Established during the years of state independence of Ukraine, such institutions of a democratic society as parliament, general electoral law, power branches division, democratic Constitution, multi-party system, numerous public organizations, non-government mass media etc., do not find support among the overwhelming majority of the Ukrainian population. There is a contradiction between the existing democratic institutions and the socio-psychological factors that make people reject them, obviously because of their formal nature. Democratic institutions have a purely external, decorative character and are not rooted in the socio-psychological structure of society.

Keywords: cultural code, discourse, social institute, trust, authority

Від дня проголошення Україною незалежності та утворення суверенної держави минуло вже понад чверть століття, проте так і не було створено повноцінної демократичної держави, де всі громадяни незалежно від соціального стану мали б рівні права, де діяльність судів регулювалася б законами, а не інтересами сторін конфлікту, і де ухвалювані закони не суперечили б Конституції.

Мабуть, для пояснення цього факту існують сотні різних причин, які можна шукати в економічній, політичній і духовній сферах¹. Проте можна запропонувати ще одну можливу стратегію пояснення цього явища.

На мій погляд, причину та пояснення всіх політичних подій слід шукати в культурній структурі українського суспільства. Така структура дискурсивно відтворюється впродовж тривалого часу в різних довільних контекстах. Вона має вирішальне значення для розподілу ресурсів і влади в суспільстві. Кращий спосіб зрозуміти цю політичну культуру — спробувати визначити її символічні коди.

Поштовхом до такого дослідження послужила стаття Дж.Александера “Дискурс американського громадянського суспільства”, опублікована в його книжці “Смисли соціального життя: культурсоціологія” [Alexander, 2003].

У цій розвідці Дж.Александр, відповідно до своєї загальної концепції культурсоціології, виходить з того, що в громадянському суспільстві існує “культурний код”, який визначає соціальну структуру громадянського суспільства: акторів, соціальні відносини та інститути. Культурний код є ключем до розуміння того чи того типу культури; завдяки йому відбувається перетворення значення на сенс. Коди утворюють складний дискурс і складаються з довгих ланцюжків понять, навантажених символікою сакрального і профанного.

Культурний код визначає характеристики акторів, соціальних відносин та інститутів. У суспільстві можуть існувати кілька культурних кодів, які забезпечують упорядкований і узгоджений взаємозв'язок між трьома вимірами соціально-структурної реальності (актори, відносини між ними та інститути). Вони мають бінарну природу і зумовлюють різні варіанти зв'язків між державою, економікою, культурою та спільнотою. Будучи структурою культури, вони регулюють громадянське життя.

У своєму аналізі дискурсу американського громадянського суспільства американський соціолог використовував два засадничі культурні коди — “демократичний” і “контрдемократичний”. Його позиція полягає в тому, що в США існують “демократичний код”, який утворює дискурс свободи, та його протилежність — “контрдемократичний код”, який визначає дискурс придушення, а полеміка в суспільстві щодо тих чи інших соціальних процесів відбувається головню на ґрунті дискурсу свободи / придушення. При-

¹ Так, заслуговує на увагу запропоноване С.Макеєвим поняття “перехідні інституціональні стани”, коли зміна домінантних цінностей не є одномоментним актом, а повернення до традиції, перетинаючись із пропонованими конвенціями, утворює важко передбачувані сполучення [Макеєв, 2003: с. 18].

чому сторони конфлікту намагаються представити позицію супротивника, його мотивації та ставлення як результат утілення дискурсу придушення.

Люди з демократичним мисленням символічно конструюються як раціональні, розумні, спокійні, реалістичні, тоді як люди з антидемократичним мисленням — як вмотивовані патологічною жадібністю й суто власними інтересами. З цих двох типів особистості випливають два типи соціальних відносин. Демократична особистість формує відносини, ґрунтовані на довірі та відкритості, натомість контрдемократична особистість асоціюється із секретністю, змовницькими відносинами, з використанням обману та мак'явеллівських розрахунків.

Відповідно, певний код поширюється і на характер соціальних інститутів. Для демократичного коду соціальні інститути працюють відповідно до законів, і взаємини в інститутах мають безособовий характер. Натомість для контрдемократичного коду соціальні інститути є ієрархічними, будуються на відносинах особистої відданості, обминаючи безособові та догвірні зобов'язання.

Що стосується дискурсу українського громадянського суспільства, то, на відміну від американського, слід констатувати відсутність в ньому спільної універсальної культури, яку б поділяли всі члени суспільства. Спробуймо вирізнити основні дискурси в політичній культурі українського суспільства, спираючись на виступи державних діячів, розмірковування політиків, публікації в газетах і журналах, вивчення громадської думки. Один з дискурсів громадянського суспільства, який можна назвати дискурсом незалежності, сформований на базі “націоналістичного коду”. Для цього “націоналістичного коду” притаманне розуміння соціальних інститутів як незалежних структур, які виконують завдання забезпечити територіальну цілісність і незалежність національної держави. Одна з головних особливостей діяльності національних інститутів полягає в тому, щоб створити всі умови для національної безпеки держави. Тому захист безпеки України, відповідно до цього коду, є головною функцією всіх державних органів, а громадяни молодшої української держави заради виживання мусять свідомо погодитися на обмеження деяких нових для себе прав і свобод.

Згідно з націоналістичним кодом зовнішньою і найбільш виразною ознакою функціонування соціальних інститутів є особлива мова комунікації, яка набуває статусу національної. Вона набуває атрибуції державної та проникає в усі сфери соціального життя — від мови діловодства до мови науки та культури.

Протилежністю “націоналістичному коду” є “імперський код”, який формує дискурс залежності. Імперський код пов'язаний із радянським минулим України, коли Україна входила до складу СРСР на правах союзної республіки. Радянське минуле є предметом особливої стурбованості українських політиків і сприймається як головне гальмо для розвитку української держави. Цим мотивована політика декомунізації, яка й призвела спочатку до заборони комуністичної партії, а потім до знищення комуністичної символіки.

Спираючись на дискурс незалежності, можна запропонувати певну дискурсивну структуру соціальних інститутів (див. табл. 1).

Таблиця 1

Дискурсивна структура соціальних інститутів

Націоналістичний код	Імперський код
Незалежна національна держава	Союзна республіка
Багатопартійність	Однопартійність
Ринкова або змішана економіка	Планове господарство
Національна еліта	Партійна номенклатура
Національна ідея	Комуністична ідея
Українська мова	Російська мова
Стабільний розвиток держави	Стагнація, застій

Ядром націоналістичного коду є ідея незалежної держави, яка формує дискурс українських політиків незалежно від їхніх поглядів на характер політичного устрою органів державної влади. Націоналістичний код лежить в основі дискурсу не тільки сучасних політиків, він визначає логіку міркувань головних носіїв ідеї української незалежності — від М. Міхновського до В. Чорновола.

У діяльності перших ідеологів української незалежності М. Грушевського, В. Винниченка, В. Липинського та інших ми спостерігаємо зіткнення і взаємодію тих самих культурних кодів, що й у сучасних політиків, а в сучасних політиків ми виявляємо те, що вже було у теоретиків-піонерів. Існує певна подібність політичних процесів, що призвели до утворення самостійної української держави на початку та наприкінці ХХ століття. В обох випадках виникненню української держави передувала криза центральної імперської влади, що вилилася у її нездатність управляти багатонаціональною державою. Лютнева революція, яка передала владу Тимчасовому уряду, створила умови для проголошення Центральною Радою формальної автономії в рамках єдиної російської держави. Становлення і розвиток української державності на початку століття розгорталися від формальної автономії до одностороннього проголошення самостійності. У зв'язку з початком військових дій між Радянською Росією і Українською Народною Республікою 22 січня 1918 року був проголошений IV Універсал, за яким УНР стала “самостійною, ні від кого не залежною, вільною суверенною державою українського народу”.

Відновлення української державності наприкінці ХХ століття тісно пов'язане із політичними процесами, що відбувалися в Росії. Історія відносин з Росією у 1917–1918 роках повторилася наприкінці ХХ століття. Та якщо на початку століття від проголошення незалежності Центральною Радою до війни з Росією минуло трохи більш як півроку, то наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття цей процес розтягнувся на значно довший історичний період (майже на чверть віку).

Націоналістичний код залучає у свою орбіту низку інших понять-символів, наприклад поняття розбудови держави. Розбудова держави пов'язана із певним підмурком, на якому слід зводити будівлю незалежної держави. Метафору розбудови не слід розуміти в буквальному сенсі як зведення фундаменту, стін, даху, будівлі. Розбудова — це боротьба з перманентними до-

маганнями імперії, якій можна протистояти тільки за допомоги збройного опору.

Націоналістичний код завжди сполучається з дискурсом війни. М.Грушевський у своїй брошурі “На порозі нової України” (1918) війну розглядає як логічне продовження боротьби українського народу за незалежність. Війна як стан, незалежно від того, у якій формі вона відбувається — у відкритій чи у прихованій, в результаті виявляється логічним продуктом націоналістичного коду.

“Доки хоч на одному клапті української території пануватиме чужинець, доти українська інтелігенція не покладе зброї, доти всі покоління українців йтимуть на війну. Війна провадитиметься всіма засобами, і боротьба культурна вважається також відповідною, як і боротьба фізичною силою...” — писав ідеолог українського націоналізму М.Міхновський.

І далі: “...ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято нам теж силою... Ми розуміємо, що боротьба буде люта, довга, що ворог безпощадний і дужий. Але ми розуміємо й те, що є вже остання боротьба... Ми не хочемо довше зносити панування чужинців, не хочемо більше зневаги на своїй землі. Нас є горстка, але ми сильні нашою любов’ю до України” [Міхновський, s.a.].

Слід зазначити, що дискурс війни був постійно присутній у судженнях українських політиків навіть тоді, коли, здавалося, ніщо не передбачало військового конфлікту України з Росією. Так, ще у 1990-ті роки політики говорили про “невидиму війну проти України, небезпечну тим, що в ній немає лінії фронту”, про те, як “Україна перетворилася на полігон інтенсивної діяльності спецслужб великих держав світу, близьких і далеких”, про прагнення “наших великих недругів ... за будь-яку ціну не допустити народження потужної геополітичної сили в особі справжньої самостійної Української держави” тощо.

Водночас війна аж ніяк не сприймається як абсолютно негативне явище, вона допомагає звільнитися від колишніх звичаїв, старих віджилих забобонів, вона оголює основу, підмурок соціального фундаменту, на якому можна будувати нову державу.

“Мені прийдеться починати все знову — не продовжувати або відновляти, а таки починати: повторювати вже ні рука ні думка не повернеться по тім страшнім потрясінню, котре пережилось в сій руїні”, — писав М.Грушевський. Далі читаємо: “Україна також поховала своє старе в сім огнищі, в сій руїні, в могилах своїх дітей, забитих рукою більшовиків. ...Україна як я стоїть на сій руїні тепер... перед нею встають зовсім нові перспективи і вигляди... Всі наші утрати, які б вони не були болючі й ненагородимі, ми запишемо на рахунок відбудови державного життя нашого народу” [Грушевський, 1991: с. 6, 7].

Війна і супровідна руїна утворюють певний ґрунт для будівництва національної держави.

З руїни почалося будівництво національної держави і наприкінці ХХ століття. Як відзначають автори “Програми комплексної соціально-економічної реформи України” (1992), “кризова ситуація досягла такої позначки, що зараз вже, по суті, ідеться не про реформування економіки, а про пошуки

ефективної стратегії виживання з найменшими витратами для країни”. Однак завершують програму дуже песимістичні судження: “Робота над програмами розпочалася наприкінці жовтня 1992 року. За цей час ситуація в країні значно погіршилася. Україна впритул підійшла до межі, за якою починається повний розпад суспільства і логіку подій визначають не науково обґрунтовані прогнози сценарії і нормативні документи, а руйнівні сили, що повністю виходять з-під контролю державної влади” [Програма, 1993: с. 62].

Таким чином, війна ґрунтується на націоналістичному коді, в якому українцям протистоять росіяни.

Подивімося тепер, як опора на націоналістичний код відбивається у свідомості пересічних громадян України. Аналіз даних щорічного моніторингу, здійснюваного Інститутом соціології НАН України вже чверть століття (з 1992 року), показує, що риторика планової економіки впродовж останніх п'ятнадцяти років стабільно підтримує від чверті до майже третини українців (25,8% – 29,3%). “За” ринкову економіку віддають голоси від 6,5% до 14,2% опитаних, хоча прихильників соціалізму за цей час дещо поменшало – від 22,1% до 14,4%.

Така складова націоналістичного коду, як наявність в Україні багатопартійної системи, не надто знаходить визнання серед опитаних. Від 29,8% (1994) до 38,8% (2017) громадян України виступають проти багатопартійності.

Потреба в національній еліті продовжує залишатися актуальною впродовж всієї історії незалежної України. На запитання “Чи є сьогодні в Україні лідери, які здатні ефективно керувати країною?”, 1994 року 80,4% українських громадян відповіли негативно, оскільки не бачили таких лідерів. На жаль, не з'явилися вони і 2017 року: майже стільки ж українців (78,5%) дали таку саму відповідь.

Воєнний конфлікт на Сході України різко посилив прагнення до незалежності держави, зміцнивши сумніви в доцільності укладення союзів з країнами з колишніх членів СНД. На запитання “Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі?” 61,7% респондентів відповіли негативно.

Згідно з дискурсивною структурою соціальних інститутів можна побудувати і дискурсивну структуру акторів, спираючись на протилежність імперського і націоналістичного кодів (табл. 2).

Таблиця 2

Дискурсивна структура акторів

Націоналістичний код	Імперський код
Український патріот	Радянський традиціоналіст
Ініціативність	Пасивність
Індивідуалізм	Колективізм
Демократичність	Авторитарність
Прагнення новизни	Консервативність
Рациональність	Емоційність
Активна життєва позиція	Патерналізм

На відміну від американського суспільства, де такі якості соціальних акторів, як ініціативність (активність), раціональність, індивідуалізм, сакралізуються і пов'язуються із кодом демократії, в українському суспільстві вони радше виражають код націоналізму і толерантно розглядаються самими громадянами України. Українські респонденти на запитання “Які риси, на Вашу думку, переважають серед більшості населення України?” ініціативними вважають 20,8% своїх співгромадян, пасивними — майже вдвічі більше (40,8%). Така позиція підтверджується і самооцінками опитаних. На запитання “Як ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складеться ваше життя?” більш як половина громадян України (від 54% до 60%) упродовж чверті століття проведення моніторингового дослідження (1992–2017) незмінно вважають, що “від зовнішніх обставин”.

Поряд із дискурсом незалежності іншим дискурсом, що визначає життя громадянського суспільства України, є дискурс свободи, створюваний на базі демократичного і антидемократичного коду (табл. 3).

Таблиця 3

Дискурсивна структура соціальних інститутів

Демократичний код	Контрдемократичний код
Верховенство закону і Конституції	Телефонне право
Структурне реформування всіх сфер соціального життя	Імітація реформ
Відокремлення бізнесу від влади	Злиття бізнесу і влади
Загальнонаціональний діалог між різними соціальними групами	Домінування одного бачення
Прозорість і легітимність ухвалення рішень	Корупція
Незалежність зовнішньої і внутрішньої політики	Залежність політики від іноземного впливу
Європейська модель влади (система стримувань і противаг)	Режим одноосібної влади
Відсутність державної ідеології	Державна ідеологія

Націоналістичний код суперечить не тільки імперському, а й демократичному. В результаті виходить певна плутанина в дискурсах, коли, наприклад, відбувається підміна поняття свободи (насамперед особистої, суб'єктивної волі) поняттям державної незалежності. Передбачається, що досягнення державної незалежності необхідним чином тягне за собою утвердження прав і свобод особистості (громадянина).

Усе, що політики, чиновники, громадські активісти роблять сьогодні, вони повинні пояснювати в термінах того чи іншого дискурсу. У промовах Президента явно переважає дискурс незалежності, який підпорядковує собі дискурс свободи. Коли він стверджує, що один-єдиний державний прапор цінніше за сотні партійних прапорів, то слід вважати, що держава — це насамперед нація патріотів, в якій немає місця для розбіжностей і партійних чвар.

Головні політичні події в українській історії можна витлумачити, ґрутуючись на культурному коді, який визначає граматику, на яку, своєю чергою, спираються характерні для конкретного історичного періоду традиції з метою створення певних поєднань смислів, ідеології і переконань.

Культурний код і відкритість українського суспільства

Акт проголошення незалежності України в 1991 році означав не тільки факт появи на політичній карті світу нової європейської держави, а й одночасно відмову від того політичного устрою, який існував упродовж багатьох років на цій території. Встановлення незалежної держави передбачало радикальне відкидання комуністичного минулого і пов'язаних із ним форм організації соціального життя. По суті, перед суспільством, його політичною елітою не стояла проблема вибору, який шлях подальшого розвитку слід обрати. Перед суспільством, що звільнилося від імперського минулого, в якості зразка політичної організації стояли європейські держави з усталеною демократією, ринковою економікою і, головне, високим рівнем життя. Щоб досягти рівня цих зразкових європейських держав, було намальовано певний шлях, означений як “модернізація”.

Падіння комуністичного режиму мало сприяти встановленню принципу відкритості в усіх сферах (ідеологічній, культурній, політичній та економічній), стимулювати зростання культурних взаємодій між Україною і Європою та якнайшвидшу адаптацію західних моделей соціально-економічного життя.

Досвід модернізації України вельми специфічний і являє собою або ухиляння від встановлених на Заході норм, або ланцюг систематичних поступок тискові модернізації за збереження глибинних старих звичок. Досвід модернізації України, згідно з думкою західних соціологів, краще розуміти як одну з “альтернативних модернізацій” (Дж.Арнасон). Це не стільки довгоочікуване “сподіване” повернення до Європи і встановлення робочого режиму “відкритого” суспільства, скільки початок нової диференціації досвіду відкритості та закритості і зростання напруження між цими двома взаємовиключними прагненнями.

Як довела Дж.Арнасон у своєму аналізі множинних модерностей та моделей модернізації, слід артикулювати відмінності між тими суспільствами, які пережили модернізацію відповідно до “внутрішньої логіки” свого існування, і тими, які “просто потрапили на орбіту геополітичних та історичних обставин”.

Траєкторії модернізації в Україні передусім є відзначеними залежністю від зовнішнього впливу і часом становлять явне відтворення зовнішніх стимулів. Реалізацію західного проекту модернізації в Україні зазвичай розуміли як побудову “каналів відкритості” в периферійному для Європи регіоні, де раніше панували марксистська ідеологія, традиціоналізм та авторитарні форми самосвідомості. Однак принципу відкритості в Україні завжди протистояв дискурс незалежності, що спирається на націоналістичний код з його проектом побудови держави на базі самотутніх традицій.

У громадській думці зберігається усталена тенденція вибору шляху розвитку, спрямованого на використання власних ресурсів і зміцнення національної безпеки. Так, якщо серед опитаних у 1994 році лише 12,9% респондентів підтримували самостійний шлях розвитку України, то 2016-го частка їх зросла до 35,1%.

Установка на національну відособленість і самобутність на практиці часто оберталася тоталітарними прагненнями. Такі настрої в суспільстві особливо сильно зміцнюються тоді, коли багаторічні спроби його реформування сприймаються як джерело постійних лих і принижень. Спроби модернізації суспільства в такій ситуації тлумачаться як марні й вигідні винятково вузькій верстві олігархів, як те, що не вдосконалює це суспільство і навіть не утврджує його винятковість, а лише руйнує його. Як правило, в суспільній свідомості портрет олігарха і ватажка злочинного світу зливаються в один образ. Тому не випадково понад 30% респондентів стабільно вважають, що мафія і злочинний світ відіграють значну роль в житті українського суспільства.

Адаптація модерності та сучасних інститутів культурним кодом радикалізує соціальні тенденції, що ведуть до закритості.

Виявлені соціальні тенденції до закритості, ґрунтовані на націоналістичному коді, можна відстежити у різних сферах соціального життя. У сфері ідеології відособленість зумовлена абсолютистським розумінням політики — вона визнає тільки один вид дискурсу, вважаючи його справжнім вираженням потреб суспільства. Носієм такого єдино правильного дискурсу є авторитарний лідер з його унікальною здатністю своїм наказом приводити в рух величезні маси людей і брати на себе всю відповідальність за ухвалені рішення. Не випадково умонастрою українців так близька політична діяльність президента Білорусі О.Лукашенка, який намагається безкомпромісно боротися з будь-якими проявами опозиції у своїй країні. Наприклад, 2016 року 16,0% українців давали найвищу (за десятибальною шкалою) оцінку політичному лідерові білоруського народу, 62,5% вважали, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни набагато більше, ніж усі закони та дискусії.

Ідеологічна закритість, притаманна радянському суспільству, де відкидалося будь-яке відхилення від “єдино правильного” марксистсько-ленінського вчення, в сучасній Україні дістає продовження у зазначеному вище парадоксальному феномені неприйняття багатопартійної системи. Нагадаю — число противників багатопартійної системи з кожним роком не зменшувалося, а навпаки — зростало (від майже третини (29,8%) до ледь не половини населення (44,7%) 2016-го).

Такі настрої українського суспільства дивним чином поєднуються з домінуванням ліберальної риторики та прагненням розбудувувати правову європейську державу, що спирається на такі принципи, як свобода особистості, свобода слова, друку, зборів, утворення союзів тощо. Так, опитування 2016 року показало, що дві третини українських громадян (67,2%) не задоволені тим, як розвивається демократія в країні.

Завдяки тісному переплетінню дискурсу незалежності і дискурсу свободи українське суспільство дає приклад того, як в суспільній свідомості

можуть не тільки легко уживатися деякі протилежні ідеологічні поняття, а й утворюватися аморфні, важко верифіковувані конгломерати, що поєднують у собі різні періоди соціальної історії в житті кожного громадянина України.

У сучасному українському суспільстві національна риторика набула безальтернативного статусу і надала різним видам репрезентації “національної” демократії тотального характеру. Заборона комуністичної партії і розпочата українською владою широка кампанія декомунізації продовжують тенденцію до закритості політичного дискурсу.

З іншого боку, зустріч із Заходом уможливорює сприйняття ідей, які могли б привнести у традиційне суспільство відкритість, завдяки сприйняттю широким загалом таких уявлень, як приватна власність, індивідуалізм, терпимість і демократія. Але водночас українське суспільство познайомилося з ідеями, які варто ототожнити радше з раннім романтизмом як одним із джерел фашизму, аніж із лібералізмом. Засвоївши ці ідеї, суспільство стало вважати основою історичної свідомості “саморозуміння”, самоідентифікацію. В результаті імпульси традиційного суспільства до відкритості обернулися замиканням суспільства навколо ідеї національної спільноти.

Процес модернізації українського суспільства відбувається в ситуації “подвійного повернення”: націоналізму та релігії. Ймовірно, повернення двох векторів, які перестали бути частиною великої політики у провідних європейських державах (виняток становить Росія), пов’язане з недовірою до ідеалів “відкритого” суспільства і тривалим впливом певного культурного коду. Однак, на мій погляд, відродження національних почуттів і релігії як таких, що зазнавали постійних репресій за часів комуністичної влади, краще розуміти як своєрідну критику амбітних наративів лібералізму та європеїзму. Прихильники національно-релігійного відродження тужать щодо втрати місцевої автономії, нарікають на нову соціальну диференціацію, обурюються винищенням місцевих традицій, зокрема — традицій соціальної взаємодопомоги.

Закритість культури — це прямий вияв нетерпимості до зовнішніх впливів, які особливо посилилися в результаті військового конфлікту з Росією. Згідно з дискурсом незалежності, українська культура є самобутньою, репрезентує себе в кожному члені суспільства і має бути максимально захищена від російського впливу. Тому проводяться політичні заходи, які забороняють демонстрацію російських фільмів і ввезення російськомовної книжкової продукції. На даний час ми продовжуємо спостерігати тенденцію, що призводить до політичної закритості, коли допустимим виявляється політичний агент тільки одного роду — саме його прославляють як добродійне джерело розвитку, тоді як опозиція і всі незгодні сприймаються як загроза системі (вороги України).

Дискурс незалежності та спроба сакралізації держави

У XIX столітті поширюється уявлення про державу як політичний інститут, відділений від релігійних інститутів, як про таку собі самостійну сутність, яка проводить незалежну політику і витісняє релігійні вірування у приватну царину. Вже на початку XX століття у Франції з’являється “Закон

про розокремлення церков і держави” (1905), який став першим законом, що поклав початок процесові повного відокремлення церкви від держави. Поява світської держави в Європі, яка утверджувала повну секуляризацію суспільного життя, здавалося, назавжди позбавляла церковні інститути можливості впливати на державну політику.

Особливо демонстративно про свою світську сутність заявила радянська держава, яка своїм “Декретом про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” (1918) заборонила релігійну освіту в усіх державних і громадських, а також приватних навчальних закладах. Однак відокремлення політичних інститутів від релігійних ще не означало, що релігійні вірування перейшли у приватну сферу. Натомість місце релігійних об’єднань в державі посіли інститути, зайняті розробленням і поширенням комуністичної ідеології, а заборона на встановлення загальнообов’язкової релігії обернулася на встановлення загальнообов’язкової ідеології. Так, свобода “сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної” на ділі перетворилася на утвердження державної ідеології, що стала різновидом світської релігії.

Розпад Радянського Союзу призвів до руйнування ідеологічних інститутів, які обґрунтовували його легітимність. І тільки-но атеїзм перестав бути характерною рисою суспільної свідомості, релігійні інститути почали повертати собі позиції, які вони втратили в тоталітарній державі. Зв’язок політичного і релігійного, який заперечувала доба Просвітництва, насправді не зник, він став прихованою частиною суспільного життя як підмурів’я порядку і способу життя людей.

Незважаючи на здобутки доби Просвітництва та атеїзму, релігійне зберігається під шатами нових вірувань, нових уявлень, і годі зникнути ідеологічному пресингу, як воно впливає на поверхню в традиційних або нових формах, особливо коли будівлю держави починають потрясати конфлікти. Про релігійну чутливість можуть свідчити, зокрема, вірування, безпосередньо не пов’язані з догмою, вільні від вірності церкві, супроводжувані войовничим атеїзмом.

Нова постановка питання про релігійне і політичне певною мірою зумовлена тими процесами, які ми спостерігаємо в житті сучасної України. Специфіка сучасного політичного життя України першою чергою пов’язана із гострим військовим конфліктом на Сході країни. Цей конфлікт кинув виклик основам української державності, з усією гостротою поставив питання про право держави на насильство і на примус до насильства. Примусом до насильства є закони про часткову мобілізацію, які змушують одних громадян держави вбивати інших на законних підставах. Уперше в історії українська держава набула в такому обсязі право розпоряджатися життям і смертю своїх громадян. Це право не можна обґрунтувати тільки раціонально, виходячи з абстрактної сутності держави, коли державу розуміють суто функціонально як політичну організацію, що володіє апаратом управління і примусу на певній території. Таке право держава може черпати зі своєї символічної сутності, яку надає їй культурний код. Коли Президент України П.Порошенко назвав війну на Сході вітчизняною війною 14-го року, війною за свободу, честь і славу, то його риторика спиралася не на політико-правову сутність держави, а на її уявну символічну складову, на символіку сакраль-

ного і профанного. Що означає символічна складова? Символізація передбачає релігійне підґрунтя політичного порядку. Це означає, що влада визначається через відношення до чогось більшого, ніж влада, до Бога, до священної землі, тобто образ влади пов'язаний з образом іншої трансцендентної сили. З іншого боку, влада має модус втілення, тобто ті, хто використовує владу, насправді нею й володіє. Відсутність функції втілення означає, що суспільство більше не представляє тіло государя, тобто не володіє субстанційною єдністю. Така ситуація характеризує демократичну державу.

Поділ влади і суспільства в демократичній державі має певні особливості, це єдиний режим, що передбачає розрив символічного і реального в обґрунтуванні влади. Така природа влади в демократичному суспільстві давала підстави французькому соціологові Клоду Лефору говорити про порожнє місце влади, коли порожнє місце влади відповідає суспільству, що не має позитивної детермінації, яке не можна уявити в образі спільноти. Цей фундаментальний недолік демократичного устрою означає, що людське суспільство завжди буде стикатися з неможливістю обґрунтувати себе виходячи із самого себе, і тому перебуватиме в пошуках свого фундаменту. Такий фундамент і пропонує релігія, коли вона розробляє уявлення про єдине, і воно виявляється умовою єдності громадян в суспільстві.

Що означає оголосити війну вітчизняною в демократичному суспільстві? Це означає забути про те, що основним принципом демократичного суспільства є інституціональний конфлікт, який існує між владою і суспільством; це означає спробувати повернути владі символічний порядок, коли влада не просто розв'язує проблеми управління та забезпечення життєдіяльності суспільства, а набуває нової функції — функції захисника вітчизни, тим самим вбираючись у символічні шати; вона намагається вказати на те, що існує якась субстанція спільноти, оголосивши, що держава — це і є батьківщина, і втрата або зміна кордонів держави виявляється втратою батьківщини. Тим самим народжується ілюзія реальності, яка начебто містить основи власного визначення в сукупності численних співвідношень фактів.

Передбачається, що коли держава веде війну, ця держава має бути єдиною, щоб захистити себе. Проте єдиною вона може бути лише завдяки якійсь субстанції, що лежить в її підґрунті. Таку субстанцію, згідно з націоналістичним кодом, хочуть запропонувати суспільству у вигляді нації. Нація і є тим фундаментом, який робить суспільство єдиним. Однак така умова єдності суспільства важко піддається реалізації. По-перше, сучасні суспільства, як правило, поліетнічні. По-друге, наявність єдності, своєю чергою, передбачає наявність загального зв'язку між співвітчизниками і певної форми самоідентифікації. Однак більшість громадян України не готові ідентифікувати себе в якості українського етносу. Так, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, на запитання про самоідентифікацію тринадцять років поспіль лише 2–3% опитаних відповідали, що відчують себе представниками свого етносу та нації.

З іншого боку, бажанню представити суспільство як єдиний моноліт протистоїть криза довіри серед громадян України. Так, своїм співвітчизникам довіряють всього лише половина українців (52%).

Постійно приречена на пошуки свого підґрунтя, національна держава змушена звертатися до релігійних уявлень, оскільки саме релігійні уявлення про єдине є потужним інструментом для об'єднання людей. Але таке звернення наштовхується на світську сутність держави, яка виключає релігійні ідеї та принципи. Тому демократична влада, позбавлена такого підґрунтя, змушена займатися символічною переробкою понять “народ”, “нація”, “держава”, “батьківщина”, щоб надати їм субстанційного значення. Суспільство, що знаходить свою опору в індивідуальних свободах, має створити мотивацію для чесного державного служіння і патріотизму за відсутності християнської віри. Адже все, що виражає ідею соціальної єдності, спільної власності, взаємного зв'язку, виникає із релігійного почуття.

Релігійне в розумінні сутності держави передбачає наявність у ньому чогось більшого, аніж апарат з управління людьми та ресурсами, воно протистоїть зведенню його сутності до інструментальної функції. Тільки завдяки цьому більшому можливі сталість і зв'язність суспільства, тільки завдяки йому держава може вимагати від громадянина безумовного підпорядкування, знищення приватного інтересу заради необхідності зберегти державу.

Можна стверджувати, що демократична держава намагається сформувати нову релігійну віру, щоб уникнути такого розуміння суспільства, коли реальне — це тільки індивіди та коаліції, зорганізовані відповідно до інтересів і думок. Таке розуміння суспільства, підтримуване ліберальною думкою, вбачає у вірі лишень знак чистої ілюзії, а реальними визнає тільки індивідів та їхні групові інтереси, унеможливаючи тим самим символічну дієвість демократичної системи.

Демократичний спосіб утвердження влади, як правило, безсилий надати форму і зміст соціальному поділові, в ньому зникає відмінність влади як символічної інстанції (релігійний вимір влади) і влади як реального органу. За відсутності символічної складової влада не може вимагати від своїх громадян примусу до насильства, а тим паче готовності помирати за її інтереси. За відсутності символічної складової влада людей, що ухвалюють громадські рішення або прагнуть це опанувати, зникає, залишаючи для споглядання тільки індивідів або клани, що переймаються задоволенням власних потреб у владі.

Така ситуація не задовольняє ані суспільство, ані владу. І з того, і з того боку є прагнення, з огляду на досвід розбудови світської держави, надати владі нової символізації. В історії такими спробами символізувати владу були фашизм і комунізм, коли місце державної релігії посідала державна ідеологія. У радянській державі поняття релігійного було активовано в пошуках містичного союзу пролетаріату як політичної партії усього народу.

Можна констатувати, що влада перебуває у постійних спробах тим чи іншим чином надати собі субстанційної реальності, відкинути соціальний поділ у всіх його формах, надати суспільству тіло.

Криза довіри та фігура авторитету

Упродовж вісімнадцяти років (стільки часу триває моніторинг Інституту соціології НАН України), незважаючи на всі соціальні та політичні зміни

у країні, поміж наших співгромадян, як зазначалося, зберігається стабільно високий показник підтримки твердження, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії (від 52,3% до 65,7%).

Про що це має свідчити? Чи можна такі відповіді на запитання анкети розглядати як певний індикатор відносин суспільства і держави, людини і влади, чи можна на цих підставах говорити про те, що в суспільстві сформувався і не змінюється певний тип ставлення до цінностей демократії, до законів і публічних дискусій? Саме судження в опитувальнику побудоване на протиставленні, воно ніби пропонує респондентові зробити вибір — між політичною волею і нормою закону, між політичною доцільністю і принципом легітимності, між стратегічним і комунікативним розумом. І респондент робить вибір, усі перелічені протилежності він зводить у своїй свідомості до відмінності між “ділом” (декілька сильних керівників) і “словом” (закони та дискусії). І обирає діло. На відміну від законів і дискусій, діло завжди персоніфіковане, воно передбачає суб’єкт, людину, лідера, який би це діло здійснив, воно не може відбуватися саме по собі. Але оскільки йдеться не про повсякденні справи, а про сферу політики та політичну дію, яка виходить за межі повсякденності, то у суспільній свідомості за політичною дією завжди стоїть уявлення про деяку особливо обдаровану особистість, спроможну здійснити цю дію, набуваючи, залежно від ситуації, рис вождя або героя.

Поширеність такої думки показує стійку потребу суспільства в екстраординарній політичній діяльності, здатній, нехтуючи законами й дискусіями, радикальним чином розв’язувати його головні проблеми.

Симпатії громадської думки до результативної політичної дії відбиваються і в інших даних моніторингу. Так, від 52,5 % до 62,3% респондентів вважають, що президент має бути головою уряду і перебирати на себе всю повноту відповідальності за зовнішню та внутрішню політику. В інституті президентства вбачають не певний політичний механізм, спрямований на підтримання політичної рівноваги, узгодження діяльності інститутів державної влади, а передусім політичного лідера, що є наділеним усією повнотою виконавчої влади й персонально відповідає за стан справ у країні.

Ця потреба в сильному керівникові підкріплюється відчуттям власної безпорадності перед жорсткою бюрократичною машиною, перед безособовістю закону і права. На запитання: “Якби уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?” більш як 60% респондентів, незалежно від року дослідження, відповідають, що не змогли би нічого зробити.

Отже, коли 65% опитаних вважають, що “кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії”, то ми маємо справу не з приватною думкою окремої людини, а з усталеним соціально-психологічним комплексом, сформованим у процесі історичного розвитку суспільства.

Цей комплекс становить складне поліморфне утворення, в якому переплетені цінності, норми, вірування, очікування, переконання, ілюзії, надії великої групи людей. Саме він виконує функцію орієнтації людини в су-

спільстві, лежить у підґрунті мотивації її вчинків. У цьому комплексі багато його складників перебувають в залежності один від одного і мають спільне джерело походження. Опис такого сталого соціально-психологічного комплексу дає змогу наблизитися до розуміння тих процесів, які визначають особливості українського суспільства.

Думка, що надає особливий пріоритет волі політичного лідера на протипагу законам і обговоренням, виростає з імперативів довіри та соціального очікування. Наприклад, судження “кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії” ми можемо без істотної деформації змісту переформулювати в судження “я більше довіряю сильним керівникам, аніж усім законам і дискусіям, у справі досягнення значущого для країни результату”.

Переконання у більшій результативності індивідуальної політичної волі порівняно з процедурами колективного обговорення спирається на режими довіри, наявні в суспільстві. Спробую їх ескізно схарактеризувати, поза-як їхній взаємозв'язок визначає обрис сучасного українського суспільства. Довіра є досить складною формою соціального очікування, яке формується у процесі соціальної інтеракції як спосіб подолання соціальної невизначеності. Насамперед довіра означає, що інший вчинятиме у такий спосіб, якого я від нього очікую.

У суспільстві можуть співіснувати різні режими довіри, хоча в кожного з них свої історичні передумови.

Один режим довіри являє собою форму особистих стосунків; я довіряю комусь, бо особисто знаю його. Це первинний режим довіри, уґрунтованої на особистому досвіді. Такому режимові властива переконаність у вищості “неписаного” вчення, живого слова перед мертвим текстом, а носієм авторитету виступає мандрівний філософ, учитель мудрості.

Інший режим з'являється за Середньовіччя і пов'язаний з ідеєю особового Бога. Християнський Бог, будучи абсолютним втіленням довіри віруючого, одночасно виступав у середовищі християн як авторитетна інстанція, що гарантує міцність укладених угод і дотримання зобов'язань.

Третій режим довіри формується за доби Нового часу. Розширення торговельних зв'язків і відносин, широке залучення до комунікації писаних текстів утворюють мережу анонімних інтеракцій, що спричиняється до своєрідної деперсоналізації довіри. До соціального обміну залучаються безліч сторонніх осіб, відбувається формування елемента публічності, пов'язаного з появою як книгодрукування, так і періодичної преси. Одна ситуація, коли комунікація відбувається переважно на ґрунті міжособистісних стосунків, і зовсім інша річ, коли до комунікації залучається інформація, не опосередкована особистим досвідом. Масовий друк безпосередньо впливає на розуміння ідентичності автора тексту, на саме поняття авторства. В автора зникає фізична ідентичність суб'єкта письма. Втрата особової ідентичності та анонімність автора створюють проблему соціальної достовірності письмової комунікації. Коли немає способу безпосередньо переконатися в достовірності інформації, постає таке явище, як “авторитет”, що концентрує в собі гарантії автентичності комунікації й захищає від надуживань соціальним престижем. Сама публікація наділяє авторитетом, на відміну від ману-

скрипту. З третім режимом довіри пов'язаний також феномен пастирської влади. Це особлива матриця процедур управління (Фуко), яка починається з утвердженням християнства. Ідеться про ціле мистецтво настановлення людей на шлях істинний, супроводження їх, керування, маніпулювання людьми, мистецтво слідування за ними крок за кроком, підштовхування їх у належному напрямку, мистецтво відповідати за людей на колективному та індивідуальному рівні упродовж усього їхнього життя і на кожному їхньому кроці.

Четвертий режим довіри пов'язаний із поширенням електронних мас-медіа. Нові засоби комунікації зумовили в новітній час тенденцію до переходу суспільств від ієрархічного до гетерархічного ладу, тобто до комплексних, субсидіарних ієрархій. Якщо засади соціального ладу — управлінська структура, організаційна дисципліна — спираються на ієрархічний принцип, то засоби поширення комунікації делегитимують їх, створюючи альтернативні форми. В ієрархіях достатньо впливати на “вершину”, розраховуючи, що вона спроможна розв'язати проблему. Гетерархії спираються на мережеві контакти, які дискримінують ті, що встановлені на місцях. Починаючи від XVIII століття, ієрархії в Європі поступово втрачають контроль над змістовною комплексністю засобів комунікації й мусять примиритися із суспільством, декомунізування побудоване гетерархічно. Комп'ютерна комунікація вперше пориває з авторитетом експертів, унеможливорює персоналізацію знання і переплавлення його в авторитет. Завдяки технологіям опрацювання інформації кожен у принципі здатен піддати перевірці висловлювання експертів, наприклад, віднайти інформацію, яка виявилася недоступною для конкретного фахівця.

Схематично схарактеризувавши відомі режими довіри, утворення яких пов'язане з еволюцією європейських суспільств, слід зазначити, що в соціально-психологічному комплексі українського суспільства домінує феномен пастирської влади із властивими йому рисами довіри. Не випадково за стабільно низького рівня довіри до органів державної влади рівень довіри до президента завжди вищий, ніж до парламенту або уряду. І цілком природно, що авторитарне правління білоруського президента О.Лукашенка викликає постійні симпатії з боку українських респондентів.

Соціальні очікування, на які націлені всі імперативи довіри, можна подати у вигляді фігури авторитарного лідера, спроможного “навести порядок” у країні, приструнити багатих, посадити за ґрати корупціонерів, урезонити чиновників тощо.

Ці соціальні очікування дістають втілення в публікаціях вітчизняних політологів, які в політичній діяльності генерала де Голя — з його знаменитим гаслом “Франція без “величі” не є Францією” — вбачають ідеал взірцевого президента для України.

Утім, соціальні очікування, пов'язані з постаттю авторитарного лідера, характеризують суспільства з ієрархічним ладом, який нині перманентно руйнується завдяки сучасним формам комунікації. Інакше кажучи, сучасні мас-медіа делегитимують потребу в героєві, якої досі не може позбутися суспільна свідомість. Щойно політичний лідер заявляє про себе як про значущу політичну фігуру, і його образ одразу починає руйнуватися під вогнем

критики, ініційованої мас-медіа. У результаті суспільство пронизують суперечності, які заважають адекватно реагувати на виклики глобалізованого світу.

Криза довіри завжди пов'язана із соціальною аномією та анархією. У традиційних суспільствах існують соціальні інститути, які накопичують і каналізують довіру. У середньовічному суспільстві таким соціальним інститутом, що концентрує в собі суму соціальної довіри, була християнська церква. У Новий час відбулася заміна релігійного авторитету світським, що переспрямувало енергію довіри від християнської церкви до різного типу лідерів у всіляких царинах діяльності — в політиці, науці, мистецтві й т. ін. Нині у зв'язку з розвитком нових засобів комунікації фігуру авторитету витісняє консенсус, досягнення якого вимагає відкритого публічного обговорення соціальних проблем.

Висновки

1. Отже, українська політична культура характеризується глибоко суперечливими ідеалами і цінностями, в ній відсутня універсальна, спільна, колективна культура, а націоналістичний і демократичний коди, що змагаються один з одним, зумовлюють специфічну картину українського громадянського суспільства, перешкоджаючи його розвитку на шляху демократичних реформ.

2. Прагненню держави надати значущості своїй мобілізувальній функції, спираючись на націоналістичний код, протистоїть інструментальне ставлення до держави. У суспільстві, згідно з дискурсом свободи, що дістає опору в індивідуальних свободах і ставить під сумнів постулати християнської віри, важко обґрунтувати етику державного служіння і патріотизму. Таке розуміння суспільства, коли реальними вважаються тільки індивіди та коаліції, зорганізовані відповідно до інтересів і думок, анулює символічну дієвість демократичної системи. Таке анулювання означає, що влада не може вимагати від своїх громадян покорі і готовності померти за інтереси держави, оскільки за державними інтересами завжди стоять чиїсь корпоративні інтереси.

3. Отже, створені за роки державної незалежності України такі інститути демократичного суспільства, як парламент, загальне виборче право, поділ гілок влади, демократична Конституція, багатопартійна система, численні громадські організації, недержавні засоби масової інформації тощо, не дістають підтримки серед переважної маси населення України. Виникає суперечність між наявними демократичними інститутами і соціально-психологічними чинниками, що змушують людей відкидати їх, напевно, через їхнє формальне ество. Виходить, що демократичні інститути мають суто зовнішній, декоративний характер і не є вкоріненими в соціально-психологічній структурі суспільства.

Джерела

Грушевський, М. (1991). *На порозі Нової України: Гадки і мрії*. Київ: Наукова думка.

Макеєв, С. (2003). Социальные институты: классические трактовки и современные подходы к изучению. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, 5–20.

Міхновський, М. (1900). *Самостійна Україна*. Львів: Вид. Е. Косевич. Отримано з <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1900.mihnovskiy.php>.

Програма комплексного соціально-економічного реформування України (1993). *Розбудова держави*, 4, 3–62.

Alexander, J. C. (2003). *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. Oxford: Oxford University Press.

Матеріал отримано 17.04.2018

References

Alexander, J. C. (2003). *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. Oxford: Oxford University Press.

Hrushevs'kyi, M. (1991). *On the Threshold of a New Ukraine: Ideas and Dreams*. [In Ukrainian]. Kyiv: Scientific Thought. [= Грушевський 1991]

Makeev, S. (2003). Social Institutions: Classical Interpretations and Modern Approaches to Studying Them. *Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 5–20.

Mikhnov's'kyi, M. (1900). *Sovereign Ukraine*. [In Ukrainian]. L'viv: Publ. by E. Kosevych. Retrieved from <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1900.mihnovskiy.php>. [= Міхновський 1900]

The Programme for Complex Socio-Economic Reform in Ukraine. (1993). [In Ukrainian]. *State Building*, 4, 3–62. [= Програма 1993]

Received 17.04.2018